

شناسایی تجربیات موفق نظام جمهوری اسلامی ایران در نیل به تمدن نوین اسلامی

علی خزاعی^۱؛ محمدرضا خسروی^۲؛ محمدحسین رجیبی‌دوانی^۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۶/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۲/۱۰

چکیده

جمهوری اسلامی طی بیش از سه دهه از عمر خود از طریق نهادها و گفتمان‌سازی برآمده از مبانی ارزشی دینی و ملی تلاش کرده است بسترهای رسیدن به تمدن نوین اسلامی را فراهم‌سازد. با عنایت به موارد فوق، پژوهش حاضر با هدف شناسایی تجربیات موفق نظام جمهوری اسلامی ایران در نیل به تمدن نوین اسلامی به رشته تحریر درآمده است. این پژوهش از حیث نوع، کاربردی و از حیث روش، ترکیبی است که در به‌منظور شناسایی تجربیات نظام در نیل به تمدن نوین اسلامی با بهره‌گیری از روش کتابخانه‌ای تدوین گردیده، سپس با ملاحظه ادبیات تحقیق و پیشینه‌ها مصاحبه با جمعی از نخبگان این حوزه صورت گرفت که بعد از نفر هشتم به اشباع نظری رسید و در نهایت ۲۸ مؤلفه احصا شده است؛ سپس این ۲۸ مؤلفه با طراحی پرسشنامه‌ای در اختیار ۳۰ نفر از خبرگان تخصصی قرار گرفته تا میزان اهمیت هریک از مؤلفه‌ها را در نیل به تمدن نوین - اسلامی مورد قضاوت قرار دهند. بر اساس تجزیه و تحلیل داده‌های به‌دست آمده، جمهوری اسلامی ایران به ترتیب در ابعاد «امنیتی» (۳/۵۸)، «فرهنگی» (۳/۳۹)، «دینی» (۳/۳۶)، «علمی» (۳/۲۱)، «اقتصادی» (۳/۲۰) و «سیاسی» (۳/۱۶) تجربیات موفق را داشته است.

کلیدواژه‌ها: تمدن، تمدن اسلامی، تمدن نوین اسلامی، تجربه.

۱- دانشجوی دکتری مدیریت راهبردی فرهنگی دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی و

نویسنده مسئول (رایانامه: a_khazaea1353@yahoo.com)

۲- عضو هیأت علمی دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی

۳- عضو هیأت علمی دانشگاه امام حسین (علیه السلام)

مقدمه

جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان نظامی که داعیه‌ی طراحی و ایجاد تمدن دینی نوینی را در عرصه‌ی جهانی دارد که به ایجاد امت واحده اسلامی خواهد انجامید؛ در این مسیر تاکنون تجربیاتی موفق داشته است که از آن می‌توان به‌عنوان دستاوردهای تمدنی و اسناد قابل حصول روند تمدن‌سازی در این نظام نام برد. براین اساس مسأله‌ی تحقیق حاضر عبارت‌است از عدم‌بررسی دقیق دستاوردها و تجربیات تمدنی نظام جمهوری اسلامی ایران از طریق یک پژوهش علمی که امکان ترسیم یک نقشه‌ی راه دقیق برآمده از گام‌های طی شده و ساختارهای تشکیل شده را سلب نموده‌است. اهمیت پژوهش حاضر را می‌توان در شناسایی تجربیات موفق و برنامه‌ریزی در جهت نهادینه‌سازی آن و تهیه‌ی مدل ارائه‌ی آن به سایر ملل مسلمان و آزادی‌خواه جهان توسط ساختارهای مرتبط دانست. در بیان ضرورت پژوهش حاضر باید گفت عدم‌شناسای تجربیات موفق نظام در نیل به تمدن نوین اسلامی سبب عدم تقویت تجربیات موفق و گاهی سبب پیدایش یأس در تداوم مسیر تمدن‌سازی و برنامه‌ریزی غیرعلمی، هدررفتن منابع و ... می‌گردد.

هدف پژوهش حاضر شناسایی و تبیین تجربیات موفق نظام در نیل به تمدن نوین اسلامی می‌باشد که بر این اساس، سوال اصلی بدین شرح تدوین گردید: «تجربیات موفق نظام جمهوری اسلامی ایران در نیل به تمدن نوین اسلامی کدامند؟».

مبانی نظری و پیشینه‌شناسی تحقیق

تمدن

تمدن^۱ را می‌توان نظامی اجتماعی دانست که در نتیجه‌ی وجود آن، خلاقیت فرهنگی امکان‌پذیر می‌شود و جریان پیدا می‌کند. تمدن دارای چهار رکن و عنصر اساسی است که شامل پیش‌بینی و احتیاط در امور اقتصادی، سازمان سیاسی، سنن اخلاقی و کوشش در راه معرفت و بسط هنر می‌شود» (دورانت، ۱۳۷۰: ۳).

همچنین می‌توان گفت مقصد تمدن انسانی، ایجاد مناسبات انسانی است؛ به‌عبارت بهتر هرگاه جامعه‌ای شکل گیرد و در آن مناسبات انسانی ایجاد شود و این مناسبات استعداد و قریحه‌ی خدادادی انسان را شکوفا کند می‌توان آن‌را تمدن نامید (تاملین، ۱۳۸۵: ۴۹).

¹ - civilization

تمدن اسلامی

تمدن اسلامی، تمدنی دینی است که همه مؤلفه‌های آن بر محور اسلام می‌باشد. بدین ترتیب، تمدن اسلامی از همه ویژگی‌های تمدن الهی در چهارچوب آموزه‌های قرآنی و متکی بر سنت پیامبر اکرم حضرت محمد (ص) برخوردار است و مؤلفه‌های آن، دین، اخلاق، علم، عدالت، قوانین، مقررات، اصول دینی و غیره است (جان‌احمدی، ۱۳۸۸: ۵۲-۵۱).

مقام معظم رهبری حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) تمدن اسلامی را فضایی می‌دانند که انسان در آن فضا به لحاظ معنوی و مادی می‌تواند رشد کند و به غایات مطلوبی برسد که خدای متعال او را برای آن غایات خلق کرده است. زندگی خوب و عزتمندی داشته باشد، انسان عزیز، دارای قدرت، اراده، ابتکار و سازندگی جهان طبیعت باشد (بیانات حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در دیدار نخبگان علمی جوان، ۱۳۸۳/۰۳/۲۲).

تمدن نوین اسلامی

تمدن نوین اسلامی مؤلفه‌ای جدید در گفتمان سیاسی و فرهنگی عصر جدید محسوب می‌شود و می‌توان آن شاه‌رگ اصلی انقلاب اسلامی دانست.

به بیانی دیگر، تمدن نوین اسلامی مقصود مدنی است که بر اساس بنیادها و نظام‌های نظری و عملی اسلامی ساخته می‌شود و در یک گستره وسیع جغرافیایی عینیت پیدا می‌کند. (جهان‌بین، ۱۳۹۴).

طلیعه‌ی تمدن نوین اسلامی همان تداوم و استمرار انقلاب اسلامی و برپایی و استقرار نظام جمهوری اسلامی است که توانسته دو بعد اصلی تمدن یعنی نرم‌افزاری و سبک زندگی و بعد سخت‌افزاری و مظاهر توسعه و پیشرفت را در کنار همدیگر تعریف کند و بشارت به برپایی این تمدن نوین اسلامی را به بشریت ارائه دهد.

تجربه

تجربه از نظر کانت عبارت است از سرزمین حقیقت آنگاه که حدود و ثغور آن مساحی و اندازه‌گیری شده است یا همان قلمرو دانش که قابل تأسیس است یا تأسیس شده است (طالب‌زاده، ۱۳۸۱).

فلاسفه نیز گاهی تجربه را به معنای عام به کار می‌برند و مقصود آن‌ها تمام معلوماتی است که انسان بعد از تولد از راه‌های مختلف اعم از حس، عقل و درون‌گرایی به دست می‌آورد؛ تجربه به این معنا در برابر معلومات پیشینی است (وثیق، ۱۳۷۷: ۲۶۲).

بنابراین می‌توان گفت که تجربیات نظام جمهوری اسلامی ایران مجموعه تصمیمات، اقدامات و فعالیت‌های کلان و راهبردی است که از بدو پیروزی انقلاب اسلامی تاکنون در مسیر تحقق تمدن نوین اسلامی خلق گردیده و دانش ضمنی و تلویحی یا دانش صریح را در این زمینه توسعه داده است؛ چراکه تمدن مدرن زاینده تجربه، آزمایش و خردورزی است.

تجربیات تمدنی

همه ملت‌هایی که داعیه‌ی تمدن‌سازی دارند ناگزیر به بهره‌گیری از تجربیات تمدنی سایر ملل هستند تا بتوانند تمدن خود را فارغ از نقص‌ها، کاستی‌ها و آسیب‌های تمدن‌های دیگر بنا نموده از تجربیات مثبت آنان در ایجاد بنای مستحکم تمدنی استفاده نمایند. در این راستا شناسایی و تبیین تجربیات تمدنی از رویکردهای خاصی برخوردار بوده است که اهم آن‌ها عبارتند از:

۱- رویکرد تاریخی

یکی از رایج‌ترین رویکردها به میراث علمی هر تمدنی، رویکرد تاریخی است. تاریخ علم، دانشی است که چگونگی وقایع علمی و تبیین چرایی و چگونگی وقوع آن‌ها را در بستر تاریخی بررسی، مطالعه و تحلیل می‌کند.

۲- رویکرد محتوایی و علمی

این رویکرد ضمن توجه عمومی به تاریخ تحولات علم و فناوری، توجه اصلی خود را به محتوای آثار علمی و فنی بر جای مانده معطوف می‌کند.

۳- رویکرد فلسفی و برهانی

در این رویکرد، علم، صنعت و فناوری، موضوع بررسی‌های نظری، برهانی و فلسفی می‌شود. در رویکردهای تاریخی، علمی و محتوایی، معمولاً عوامل فرهنگی، ارزشی و حتی دینی در محتوای بررسی‌ها و تحلیل‌ها مؤثر نیست.

۴- رویکرد تعلیمی

در این رویکرد بر استفاده از منابع علمی تمدن در کتب آموزشی، کمک آموزشی و فناوری آموزشی تأکید می‌شود. نتایج حاصل از این رویکرد، پیوندی عمیق بین دانش قدیم و جدید ایجاد می‌کند و پیوستگی علمی و تمدنی را در بستر تاریخی فراهم می‌آورد (رحیمی، ۱۳۹۴).

۵- رویکرد دینی و ایدئولوژیکی

در مورد این رویکرد رهبر معظم انقلاب اسلامی می‌فرمایند: برخی می‌گویند جامعه را با ایدئولوژی و مکتب نمی‌شود اداره کرد اما تمام تجربیات تمدن‌ساز، نشان می‌دهد که مکتب، هدایت کننده و اداره کننده حرکات عظیم اجتماعی است و بدون داشتن مکتب و ایدئولوژی و بدون «ایمان و تلاش و پرداخت هزینه‌های لازم»، هیچ تمدنی امکان تحقق نمی‌یابد (مقام معظم رهبری حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، دیدار با جوانان خراسان شمالی، ۱۳۹۱/۰۷/۲۴).

۶- رویکرد تجربی

رویکرد تجربی نیز از رویکردهای قابل توجه در تبیین تجربیات تمدنی به‌شمار می‌آید؛ همانگونه که امام خمینی (ره) مهم‌ترین تجربه‌ی مثبت تمدن غرب را پیشرفت‌های علمی، تکنولوژیکی و صنعتی می‌داند و بر پذیرش آن‌ها تأکید می‌نماید (موسوی‌الخمينی، ۱۳۸۵، ج ۴: ۵۰۸). از نظر امام (ره) «اسلام، علم و تخصص را تمجید کرده و مسلمانان را به علم‌آموزی و یادگرفتن دانش دعوت می‌کند و از آن‌ها می‌خواهد که اگر علم نزد کافران نیز باشد، بروند و آن را یاد بگیرند» (شهادتی، ۱۳۷۴: ۶۷).

بر اساس نظر مقام معظم رهبری حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) که در مورد فرآیند تمدن‌سازی می‌فرمایند: «ما یک انقلاب اسلامی داشتیم، بعد نظام اسلامی تشکیل دادیم، مرحله‌ی بعد تشکیل دولت اسلامی (که هم اکنون در این مرحله قرار داریم)، سپس تشکیل کشور اسلامی و مرحله‌ی نهایی تشکیل تمدن بین‌الملل اسلامی است (مقام معظم رهبری، بیانات در دیدار کارگزاران نظام، ۱۳۸۳/۰۶/۰۸). انقلاب اسلامی پس از پیروزی باید به دو مرحله‌ی بعدی یعنی نظام‌سازی و سپس دولت‌سازی اسلامی می‌پرداخت که به دلیل واقع بودن نظام در سومین مرحله به تبیین مرحله‌ی نظام‌سازی به‌عنوان مهم‌ترین مرحله‌ای که نظام پس از انقلاب پشت سر نهاده و پس از آن گفتمان‌سازی و در نهایت به نهادسازی که مهم‌ترین ویژگی دولت‌سازی و حلقه‌ی

ارتباط آن با نظام‌سازی محسوب می‌گردد، به‌عنوان مؤلفه‌های تجربه‌ساز در نظام جمهوری اسلامی پرداخته می‌شود.

الف) نظام‌سازی

اصولا هر انقلابی از نوع انقلاب اسلامی در ایران پس از شکل‌گیری باید به طراحی نظام سیاسی پردازد که از آن به نظام‌سازی تعبیر می‌شود و سایر نظام‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی نیز در چارچوب آن شکل می‌گیرد. نظام ایجاد شده پس از انقلاب اسلامی در ایران که بر پایه‌ی سیاست دینی و استفاده از کارکردهای مثبت دین در سیاست ایجادگردید جمهوری اسلامی است. شهید مطهری (ره) می‌فرماید: «جمهوری اسلامی از دو کلمه مرکب شده‌است؛ کلمه‌ی جمهوری و کلمه‌ی اسلامی، کلمه‌ی جمهوری، شکل حکومت پیشنهاد شده را مشخص می‌کند و کلمه‌ی اسلامی، محتوای آن را» (مطهری، ۱۳۷۷: ۷۹).

ایشان همچنین پیرامون جمهوریت در نظام اسلامی می‌فرمایند: «مسأله‌ی جمهوری، مربوط است به شکل حکومت که مستلزم نوعی دموکراسی است. یعنی اینکه مردم حق دارند سرنوشت خود را خودشان در دست بگیرند» (همان: ۹۹).

سلامت حکومت در این نظام یعنی اینکه حکومت، با اصول و مقررات اسلامی اداره می‌شود و بر مدار اصول اسلامی حرکت می‌کند، چون اسلام به‌عنوان یک دین، در عین حال یک مکتب و یک ایدئولوژی، طرحی است برای زندگی بشر در همه‌ی ابعاد و شئون آن» (همان: ۸۰).

این نظام جدید، علاوه بر برخورداری از جنبه‌های مثبت نظام‌های دموکراتیک موجود و نفی اصول نادرست آن، ساختی جدید از رابطه‌ی قدرت و مردم ارائه داده است (جعفرزاده، ۱۳۹۳) و برای نهادینه‌سازی آن نظام ارزشی مبنای اقدام به نهادسازی‌های متناسب با آن نظام ارزشی، مفهومی و واژگانی گفته شده، نموده است (سالاری، ۱۳۹۱).

ب) گفتمان‌سازی

یکی از ویژگی‌های بارز نظام جمهوری اسلامی و از مؤلفه‌های تجربه‌آفرین آن گفتمان‌سازی بود؛ یکی از گفتمان‌های توجیه‌برانگیز در جمهوری اسلامی ایران گفتمان اسلام سیاسی بود که در بطن انقلاب اسلامی نهفته بود و در کارکردها خود را نمایان می‌ساخت.

از این‌رو، اسلام سیاسی را می‌توان گفتمانی محسوب کرد که پیرامون مفهوم مرکزی (دال مرکزی) حکومت اسلامی نظم یافته و بر عدم تفکیک دین از سیاست تأکید دارد و مدعی است اسلام

نظریه‌ای جامع درباره‌ی دولت و سیاست دارد. این گفتمان در تقابل با همه‌ی گفتمان‌های مدرن و سنتی که اعتقادی به ادغام دین و سیاست ندارند؛ در کشورهای اسلامی یا غیراسلامی قرار می‌گیرد و می‌توان آن را به‌عنوان گفتمان برتر در دوران پسامدرن تلقی نمود که عباراتی چون مدیریت جهادی، روحیه‌ی بسیجی، اخلاق بسیجی و بررسی دلالت معنایی واژگانی همچون اعتماد به نفس ملی و خودکفایی در دایره‌ی واژگانی فارسی‌زبانان و یا حتی دلالت معنایی واژگانی چون طاغوت، استکبار، استضعاف، جهاد، شهادت، بصیرت و ... از ویژگی‌های آن محسوب می‌گردد (والایی، ۱۳۹۳).

ج) نهادسازی

نکته‌ی ضروری در این بحث ابتدا تبیین مفهوم نهاد است؛ در نهاد نوعی تعهد اخلاقی ملاک تجمع و همیاری است ... به‌طورکلی وجه ممیزه نهاد و سایر واژه‌های نزدیک با آن این است که در نهاد نوع رابطه با بیرون از محیط سازمانی در تبیین معانی آن نقش اساسی دارد حال آنکه در سایر واژه‌ها نوع رابطه‌ی درونی که در سازمان حاکم می‌باشد، تعیین‌کننده است (ایروانی، ۱۳۷۷: ۲۶). در نظام معنایی انقلاب اسلامی نهادها مترادفند با ساختارها و تعدادی دستگاه‌های ارزشی که به واسطه‌ی انقلاب اسلامی تأسیس شده‌اند. یعنی مشخصه‌ای که از شنیدن نام این نهادها به ذهن خطور می‌کند انقلابی بودن و تولد و رشد آن‌ها در دامان انقلاب اسلامی است. دومین مشخصه‌ی این ساختارها متناظر بودن با نظام فکری و ارزشی خاص انقلاب اسلامی است. یعنی پیش از آنکه این ساختارها به واسطه‌ی مأموریت‌هایشان از سایرین تمیز داده شوند؛ با ارزش‌های اساسی که بدان پایبند هستند شناخته می‌شوند و حتی در اکثر موارد نام‌گذاری آن‌ها دقیقاً با ارزش اساسی آن دستگاه قرین است. لذا کاملاً مشخص است که منظور نهادهایی است که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

بسیج مستضعفین، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، جهاد سازندگی، جهاد دانشگاهی، جهاد خودکفایی، حوزه‌ی هنری انقلاب اسلامی، نهضت سوادآموزی، سازمان تبلیغات اسلامی، بنیاد شهید، کمیته‌ی امداد امام خمینی (ره)، دادگاه انقلاب اسلامی و ... که در دور اول نهادسازی‌های انقلاب اسلامی که به دستور امام خمینی (ره) یا با تأیید ایشان تأسیس شد.

در دور بعد و سال‌های اخیر نهادهایی همچون: بنیاد ملی نخبگان، بسیج سازندگی، بسیج اساتید، جنبش عدالت‌خواه دانشجویی، جبهه‌ی فرهنگی انقلاب اسلامی، مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، هیأت حمایت از کرسی‌های نظریه‌پردازی، نقد و

مناظرات علمی و بسیاری مراکز کوچک و بزرگ دیگر نیز با دستور یا تأیید مقام معظم رهبری حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) و یا با الهام گرفتن از مطالبات اساسی ایشان تشکیل شده‌اند که ممکن است در حال گذار از مراحل اولیه یک تشکیلات کوچک به یک نهاد انقلابی بزرگ و مؤثر باشند.

همانگونه که بیان شد، هر کدام از نهادهای مذکور به‌طور مستقیم و توسط نام‌هایشان اعلام می‌دارند که بر اساس کدام ارزش انقلابی تأسیس شده‌اند که این ویژگی را در سایر دستگاه‌های دیگر نظام اسلامی نمی‌توان مشاهده نمود.

بعد دیگر مؤلفه‌های تجربه‌ساز را می‌توان در اندیشه‌های مقام‌معظم‌رهبری حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) مشاهده نمود؛ ایشان در مورد شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی می‌فرمایند: «این تمدن نوین دو بخش دارد: یک بخش، بخش ابزاری است؛ یک بخش دیگر، بخش متنی، اصلی و اساسی است. به هر دو بخش باید رسید. آن بخش ابزاری چیست؟ بخش ابزاری عبارت است از همین ارزش‌هایی که ما امروز به‌عنوان پیشرفت کشور مطرح می‌کنیم: علم، اختراع، صنعت، سیاست، اقتصاد، اقتدار سیاسی و نظامی، اعتبار بین‌المللی، تبلیغ و ابزارهای تبلیغ؛ این‌ها همه بخش ابزاری تمدن است؛ وسیله است. البته ما در این بخش در کشور پیشرفت خوبی داشته‌ایم. کارهای زیاد و خوبی شده‌است. اما بخش حقیقی، آن چیزهایی است که متن زندگی ما را تشکیل می‌دهد؛ که همان سبک زندگی است ... این، بخش حقیقی و اصلی تمدن است؛ مثل مسئله‌ی خانواده ... مسئله‌ی خط، مسئله‌ی زبان ... رفتار ما در فعالیت سیاسی و ... اینها آن بخش‌های اصلی تمدن است که متن زندگی انسان است» (بیانات مقام معظم رهبری حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، دیدار با جوانان استان خراسان شمالی، ۱۳۹۱/۰۷/۲۳).

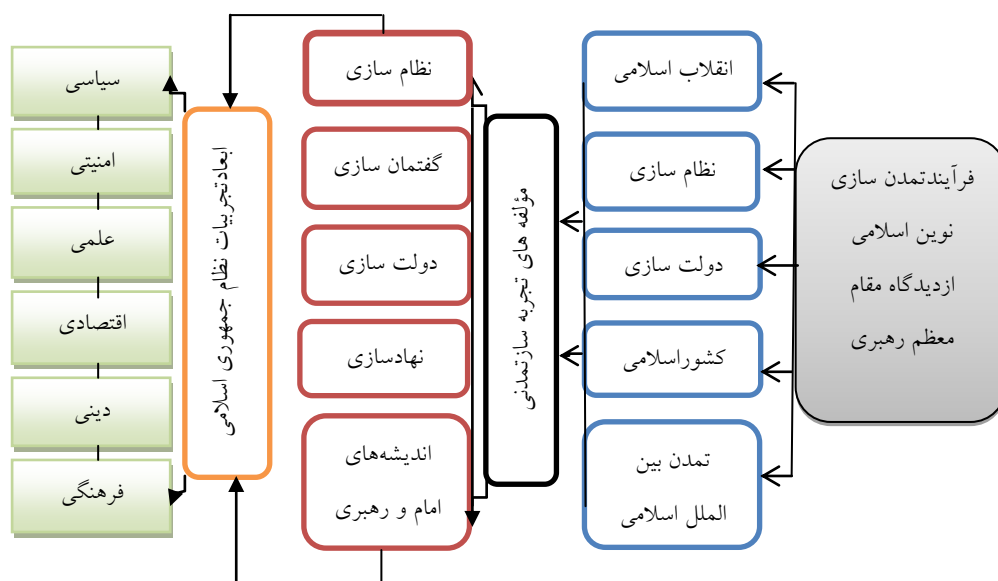
پیشینه تحقیق

در منابع مربوط به تاریخ اسلام مانند «تاریخ طبری»، «الکامل»، «تاریخ ابن خلدون» و ... به‌طور پراکنده درباره تجربیات تمدن اسلامی بحث شده است. در کتاب‌های پژوهشی مانند «تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی» تألیف جان‌احمدی، «فرهنگ و تمدن اسلامی» تألیف ولایتی و غیره نیز مطالب فراوانی در این خصوص نوشته شده است. در برخی از کتب مذکور درباره بیداری اسلامی در ایران از دیدگاه شخصیت‌های سیاسی - مذهبی از جمله حضرت امام خمینی (ره) مطالبی تحریر گشته‌اند؛ ولی بر اساس مطالعات نظام‌مند تاکنون مقاله، پایان‌نامه و کتابی درباره تجربیات

موفق نظام جمهوری اسلامی ایران در نیل به تمدن نوین اسلامی به رشته‌ی تحریر در نیامده است؛ از این رو در پژوهش حاضر این موضوع مورد توجه قرار گرفته است.

مدل مفهومی تحقیق

در نمودار شماره ۱، مدل مفهومی تحقیق ارائه شده است:

نمودار ۱. مدل مفهومی تحقیق

روش شناسی تحقیق

این تحقیق از حیث نوع، کاربردی و از حیث روش، ترکیبی است که در آن ادبیات تحقیق و چارچوب نظری به منظور شناسایی تجربیات نظام در نیل به تمدن نوین اسلامی با بهره‌گیری از روش کتابخانه‌ای تدوین گردیده است، سپس با ملاحظه‌ی ادبیات تحقیق و پیشینه‌ها مصاحبه‌ای با جمعی از نخبگان این حوزه با طرح این پرسش که «تجربیات نظام جمهوری اسلامی ایران را در نیل به تمدن نوین اسلامی چه می‌دانید؟» انجام پذیرفته که مصاحبه‌شونده‌ها بعد از نفر هشتم به تکرار رسیده‌اند؛ با این حال برای تأیید اعتبار یافته‌ها مصاحبه‌ها تا رسیدن به مرحله‌ی اشباع نظری و تکراری شدن پاسخ‌ها ادامه یافت.

پس از حذف پاسخ‌های مشترک و تکراری مؤلفه‌های اساسی شناسایی گردیده که در نهایت ۲۸ مؤلفه احصا شده است؛ سپس این ۲۸ مؤلفه با طراحی پرسشنامه‌ای در اختیار ۳۰ نفر از خبرگان تخصصی قرارگرفت تا میزان اهمیت هر یک از مؤلفه‌ها را در نیل به تمدن نوین اسلامی در قالب طیف لیکرت (ضعیف، متوسط، خوب و خیلی خوب) مورد قضاوت قرار دهند. همچنین در این پژوهش ابزارهای اصلی گردآوری داده‌ها، فیش، مصاحبه‌ی ساختاریافته و پرسشنامه‌ی محقق‌ساخته بوده است.

در خصوص روایی تحقیق می‌توان گفت در این تحقیق همه گویه‌های پرسشنامه که برای سنجش سازه استفاده شده است، بر اساس مطالعات قبلی بوده و پرسشنامه ذکر شده ابتدا توسط تعدادی از نخبگان و صاحب‌نظران این حوزه بررسی شده و بر اساس نظر آن‌ها و به‌منظور کاهش ابهامات، پرسشنامه‌ی اولیه اصلاح و پرسشنامه‌ی نهایی تدوین شده است.

در این پژوهش حجم نمونه‌ی آماری منطبق با جامعه‌ی آماری و تمام‌شمار متشکل از ۳۰ نفر از خبرگان و صاحب‌نظران این حوزه بوده که پرسشنامه‌ی پژوهش را تکمیل نموده و نظر خود را در مورد تجربیات تمدن‌ساز نظام جمهوری اسلامی ایران بیان نموده‌اند.

لازم به ذکر است که پرسشنامه‌ی تحقیق بر اساس ابعاد شش‌گانه (امنیتی، سیاسی، علمی، اقتصادی، دینی و فرهنگی) و مؤلفه‌های هرکدام طراحی و در اختیار پاسخگویان قرار داده شده که در مبحث تجزیه و تحلیل داده‌ها ابتدا هرکدام به تنهایی و سپس در مقایسه با سایر ابعاد مورد تجزیه و تحلیل قرارگرفته سپس با طبقه‌بندی صورت گرفته بر اساس امتیازات هر کدام از ابعاد، نتیجه‌ی لازم استخراج و تبیین گردید.

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌ها

الف: تجزیه و تحلیل داده‌ها

همانگونه که قبل از این نیز ذکرگردید در این پژوهش حجم نمونه‌ی آماری منطبق با جامعه‌ی آماری و تمام‌شمار متشکل از ۳۰ نفر از خبرگان و صاحب‌نظران این حوزه بوده که پرسشنامه‌ی پژوهش را تکمیل نموده و نظر خود را در مورد تجربیات تمدن‌ساز نظام جمهوری اسلامی ایران بیان نموده‌اند که یافته‌های ذیل حاصل شده است.

جدول ۱. توزیع درصد فراوانی پاسخگویان بر حسب شاخص‌های بعد سیاسی

ردیف	گویه	ضعیف	متوسط	خوب	خیلی خوب	میانگین از ۴
۱	تحقق اسلام سیاسی	۰.۰۴	۰.۲۳	۰.۳۰	۰.۴۳	۳.۱۳
۲	مردم‌سالاری دینی	۰.۰	۰.۳۴	۰.۴۰	۰.۲۶	۲.۹۳
۳	نظام‌سازی	۰.۱۲	۰.۲۶	۰.۲۶	۰.۳۶	۲.۹۰
۴	نهادسازی	۰.۰۴	۰.۱۶	۰.۳۰	۰.۵۰	۳.۲۷
۵	دولت‌سازی اسلامی	۰.۰۷	۰.۲۰	۰.۳۰	۰.۴۳	۳.۱۰
۶	کمک به تشکیل امت جهانی اسلام	۰.۰	۰.۲۴	۰.۲۶	۰.۵۰	۳.۲۷
۷	ایجاد وحدت و انسجام در اقوام و گروه‌های اجتماعی	۰.۰	۰.۲۰	۰.۲۶	۰.۵۴	۳.۳۳
۸	بیداری اسلامی	۰.۰۵	۰.۱۶	۰.۲۳	۰.۵۶	۳.۳۳
میانگین شاخص‌های بعد سیاسی						۳.۱۶

همانطور که در جدول شماره (۱)، ملاحظه می‌شود از بین شاخص‌هایی که برای بعد سیاسی در نظر گرفته شده است همه شاخص‌ها به سمت گزینه‌ی خوب و خیلی‌خوب گرایش دارد. شاخص ایجاد وحدت و انسجام در اقوام و گروه‌های اجتماعی و شاخص بیداری اسلامی دارای بیشترین میانگین (۳.۳۳) و شاخص نظام‌سازی کمترین میانگین (۲.۹۰) را دارا می‌باشد.

جدول ۲. توزیع درصد فراوانی پاسخگویان بر حسب شاخص‌های بعد امنیتی

ردیف	گویه	ضعیف	متوسط	خوب	خیلی خوب	میانگین از ۴
۱	پیشرفت در صنایع نظامی	۰.۰	۰.۱۰	۰.۲۶	۰.۶۴	۳.۵۳
۲	توانایی دفاع همه‌جانبه	۰.۰۳	۰.۰۳	۰.۲۴	۰.۷۰	۳.۶
۳	امنیت پایدار	۰.۰۳	۰.۰۳	۰.۲۴	۰.۷۰	۳.۶
میانگین شاخص‌های بعد امنیتی						۳.۵۸

از بین شاخص‌هایی که در بعد امنیتی در نظر گرفته شده است همانطور که در جدول شماره (۲) ملاحظه گردید پاسخگویان توانایی دفاع همه‌جانبه و امنیت پایدار را با میانگین (۳.۶۰)، بهتر برآورد کرده‌اند و پس از آن پیشرفت در صنایع نظامی با میانگین (۳.۵۳) قرار دارد که همه شاخص‌ها به سمت گزینه‌ی خیلی خوب گرایش دارند.

جدول ۳. توزیع درصد فراوانی پاسخگویان برحسب شاخص‌های بعد علمی

ردیف	گویه	ضعیف	متوسط	خوب	خیلی خوب	میانگین از ۴
۱	جنبش نرم افزاری و تولید علم	۰.۰۴	۰.۲۰	۰.۲۳	۰.۵۳	۳.۲۷
۲	تحول در علوم انسانی	۰.۱۸	۰.۲۳	۰.۲۶	۰.۳۳	۲.۷۷
۳	شبیه سازی با سلول‌های بنیادین	۰.۱۰	۰.۱۴	۰.۲۶	۰.۵۰	۳.۱۷
۴	پیشرفت در دانش پزشکی و داروسازی	۰.۱۰	۰.۱۳	۰.۱۳	۰.۶۴	۳.۳۰
۵	پیشرفت در حوزه هوافضا	۰.۰۶	۰.۰۴	۰.۵۰	۰.۴۰	۳.۲۳
۶	پیشرفت‌های هسته‌ای	۰.۰۷	۰.۰	۰.۳۰	۰.۶۳	۳.۵
میانگین شاخص‌های بعد علمی						۳.۲۱

داده‌های موجود در جدول شماره (۳)، نشان می‌دهد که از نظر پاسخگویان پیشرفت‌های هسته‌ای با میانگین (۳.۵۰)، بیشترین گرایش را به سمت گزینه‌ی خیلی خوب دارد و پس از آن پیشرفت در دانش پزشکی و داروسازی با میانگین (۳.۳۰)، جنبش نرم‌افزاری و تولید علم با میانگین (۳.۲۷)، پیشرفت در حوزه هوا و فضا با میانگین (۳.۲۳)، قرار دارد که به سمت گزینه خوب و خیلی خوب گرایش نشان می‌دهد. شبیه سازی با سلول‌های بنیادی با میانگین (۳.۱۷) و نهایتاً تحول در علوم انسانی با میانگین (۲.۷۷)، به سمت گزینه متوسط و خوب گرایش دارد.

جدول ۴. توزیع درصد فراوانی پاسخگویان برحسب شاخص‌های بعد دینی

ردیف	گویه	ضعیف	متوسط	خوب	خیلی خوب	میانگین از ۴
۱	هویت‌بخشی اسلامی	۰.۰	۰.۱۷	۰.۲۳	۰.۶۰	۳.۴۳
۲	ولایت‌فقیه	۰.۰۴	۰.۰	۰.۲۶	۰.۷۰	۳.۶۳
۳	فقه حکومتی پاسخگو	۰.۱۰	۰.۰۴	۰.۲۳	۰.۶۳	۳.۴۰
۴	اجرای احکام معطل مانده اسلام	۰.۰۷	۰.۳۰	۰.۲۳	۰.۴۰	۲.۹۷
میانگین شاخص‌های بعد دینی						۳.۳۶

جدول شماره (۴)، نشان می‌دهد که شاخص ولایت‌فقیه با میانگین (۳.۶۳) به گزینه خیلی خوب و شاخص‌های هویت‌بخشی اسلامی، فقه حکومتی پاسخگو و اجرای احکام معطل مانده اسلام در بعد امور دینی به ترتیب با میانگین‌های (۳.۴۳)، (۳.۴۰) و (۲.۹۷) از نظر پاسخگویان به سمت گزینه‌ی خیلی خوب و خوب گرایش نشان می‌دهد.

جدول ۵. توزیع درصد فراوانی پاسخگویان برحسب شاخص‌های بعد فرهنگی

ردیف	گویه	ضعیف	متوسط	خوب	خیلی خوب	میانگین از ۴
۱	فرهنگ مقاومت، ایثار و شهادت	۰.۰	۰.۰۴	۰.۲۳	۰.۷۳	۳.۷۰
۲	اصلاح سبک زندگی	۰.۱۰	۰.۱۴	۰.۲۶	۰.۵۰	۳.۱۷
۳	درونی‌سازی ارزش‌ها	۰.۰	۰.۲۰	۰.۳۰	۰.۵۰	۳.۳۰
میانگین شاخص‌های بعد فرهنگی						۳.۳۹

شاخص‌های بعد فرهنگی موجود در جدول شماره (۵)، نشان می‌دهد که پاسخگویان بیشترین نظر خود را به فرهنگ مقاومت، ایثار و شهادت داده‌اند که به سمت گزینه‌ی خیلی خوب با میانگین (۳.۷۰)، گرایش نشان می‌دهد و پس از آن درونی‌سازی ارزش‌ها با میانگین (۳.۳۰) و نهایتاً شاخص اصلاح سبک زندگی با میانگین (۳.۱۷) به سمت گزینه‌ی خوب و خیلی خوب گرایش دارد.

جدول ۶. توزیع درصد فراوانی پاسخگویان بر حسب شاخص‌های بعد اقتصادی

ردیف	گویه	ضعیف	متوسط	خوب	بسیار خوب	میانگین از ۴
۱	اقتصادمقاومتی	۰.۰۷	۰.۱۰	۰.۳۳	۰.۵۰	۳.۲۷
۲	مدیریت جهادی	۰.۰۴	۰.۲۳	۰.۱۳	۰.۶۰	۳.۳۰
۳	خودکفایی و خوداتکایی	۰.۱۴	۰.۲۰	۰.۳۰	۰.۳۶	۲.۹۰
۴	اشتغال و تولید	۰.۰۴	۰.۱۶	۰.۲۴	۰.۵۶	۳.۳۳
	میانگین شاخص‌های بعد اقتصادی					۳.۲۰

جدول شماره (۶)، نشان می‌دهد که از بین شاخص‌های بعد اقتصادی شاخص اشتغال و تولید با میانگین (۳.۳۳) بیشترین میانگین را دارا بوده و به ترتیب، شاخص‌های مدیریت جهادی و اقتصاد مقاومتی، خودکفایی و خوداتکایی پس از آن دارای بالاترین میانگین‌ها بوده و به سمت گزینه‌ی خوب و خیلی خوب گرایش نشان می‌دهند.

ب: یافته‌های تحقیق

این بخش از پژوهش به تجزیه و تحلیل داده‌های حاصل از نمونه‌گیری اختصاص دارد که با استفاده از نرم‌افزار اس.پی.اس.اس و آزمون پارامتری مشاهدات زوجی (آزمون T)، انجام شده است. نتایج حاصل از پرسشنامه‌های جمع‌آوری شده از ۳۰ نفر از خبرگان به تفکیک ابعاد شش‌گانه به شرح زیر است:

تجزیه و تحلیل داده‌های ابعاد شش‌گانه فوق نشانگر آن است که از نظر پاسخگویان بعد امنیتی دارای بیشترین امتیاز بوده و به سمت گزینه‌ی خیلی خوب با میانگین (۳.۵۸) و پس از آن به ترتیب، بعد فرهنگی با میانگین (۳.۳۹) به گزینه‌ی خیلی خوب، بعد دینی با میانگین (۳.۳۶) و در نهایت ابعاد علمی، اقتصادی و سیاسی به ترتیب با میانگین‌های (۳.۲۱)، (۳.۲۰) و (۳.۱۶) به سمت گزینه خوب و خیلی خوب گرایش نشان می‌دهد.

جدول ۷. اطلاعات توصیفی ابعاد سیاسی، امنیتی، علمی، دینی، فرهنگی و اقتصادی

انحراف معیار	نما	میانگین	تعداد	فراوانی پاسخ ها				گویه ها
				۱	۲	۳	۴	
۰.۰	۴	۳.۱۳	۳۰	۱	۷	۹	۱۳	۱
۰.۰	۳	۲.۹۳	۳۰	۰	۱۰	۱۲	۸	۲
۱.۰۳	۴	۲.۹۰	۳۰	۳	۸	۸	۱۱	۳
۰.۰	۴	۳.۲۷	۳۰	۱	۵	۹	۱۵	۴
۰.۰	۴	۳.۱۰	۳۰	۲	۶	۹	۱۳	۵
۰.۰	۴	۳.۲۷	۳۰	۰	۷	۸	۱۵	۶
۰.۰	۴	۳.۳۳	۳۰	۰	۶	۸	۱۶	۷
۰.۰	۴	۳.۳۳	۳۰	۱	۵	۷	۱۷	۸
۰.۰	۴	۳.۵۳	۳۰	۰	۳	۸	۱۹	۹
۰.۰	۴	۳.۶	۳۰	۱	۱	۷	۲۱	۱۰
۰.۰	۴	۳.۶	۳۰	۱	۱	۷	۲۱	۱۱
۰.۰	۴	۳.۲۷	۳۰	۱	۶	۷	۱۶	۱۲
۱.۰	۴	۲.۷۷	۳۰	۵	۷	۸	۱۰	۱۳
۱.۰۲	۴	۳.۱۷	۳۰	۳	۴	۸	۱۵	۱۴
۱.۰۶	۴	۳.۳۰	۳۰	۳	۴	۴	۱۹	۱۵
۰.۰	۳	۳.۲۳	۳۰	۲	۱	۱۵	۱۲	۱۶
۰.۰	۴	۳.۵	۳۰	۲	۰	۹	۱۹	۱۷
۰.۰	۴	۳.۴۳	۳۰	۰	۵	۷	۱۸	۱۸
۰.۰	۴	۳.۶۳	۳۰	۱	۰	۸	۲۱	۱۹
۰.۰	۴	۳.۴۰	۳۰	۳	۱	۷	۱۹	۲۰
۰.۰	۴	۲.۹۷	۳۰	۲	۹	۷	۱۲	۲۱
۰.۰	۴	۳.۷۰	۳۰	۰	۱	۷	۲۲	۲۲
۱.۰۲	۴	۳.۱۷	۳۰	۳	۴	۸	۱۵	۲۳
۰.۰	۴	۳.۳۰	۳۰	۰	۶	۹	۱۵	۲۴
۰.۰	۴	۳.۲۷	۳۰	۲	۳	۱۰	۱۵	۲۵
۰.۰	۴	۳.۳۰	۳۰	۱	۷	۴	۱۸	۲۶
۱.۰۶	۴	۲.۹۰	۳۰	۴	۶	۹	۱۱	۲۷
۰.۰	۴	۳.۳۳	۳۰	۱	۵	۷	۱۷	۲۸

با توجه به نتایج آزمون t و جدول توصیفی شماره (۷)، از شاخص‌های نما و میانگین این نتیجه استنباط می‌گردد که تمامی شاخص‌ها به گزینه‌ی خوب و خیلی خوب گرایش دارد.

جدول ۸. نتایج آزمون t تک‌نمونه‌ای ابعاد سیاسی، امنیتی، علمی، دینی، فرهنگی و اقتصادی

Test value= 2.5					درجه اطمینان ۰.۹۵	
گویه ها	مقدار T	درجه آزادی	سطح معناداری sig	اختلاف میانگین	حد پایین	حد بالا
۱	۳	۲۹	۰.۰۰۱	۰.۰	۰.۰	۰.۰
۲	۳.۰۲	۲۹	۰.۰۰۵	۰.۰	۰.۰	۰.۰
۳	۲	۲۹	۰.۰۴۲	۰.۰	۰.۰۲	۰.۰
۴	۴	۲۹	۰.۰	۰.۰	۰.۰	۱.۰۹
۵	۳	۲۹	۰.۰۰۲	۰.۰	۰.۰	۰.۰
۶	۵.۰۷	۲۹	۰.۰	۰.۰	۰.۰	۱.۰۸
۷	۵	۲۹	۰.۰	۰.۰	۰.۰	۱
۸	۵	۲۹	۰.۰	۰.۰	۰.۰	۱
۹	۸	۲۹	۰.۰	۱.۰۳۳	۰.۰	۱
۱۰	۸	۲۹	۰.۰	۱	۰.۰	۱
۱۱	۸	۲۹	۰.۰	۱	۰.۰	۱
۱۲	۴	۲۹	۰.۰	۰.۰	۰.۰	۱
۱۳	۱	۲۹	۰.۰	۰.۰	۰.۰	۰.۰
۱۴	۳	۲۹	۰.۰۰۱	۰.۰	۰.۰	۱.۰۵
۱۵	۴	۲۹	۰.۰	۰.۰	۰.۰	۱
۱۶	۴	۲۹	۰.۰	۰.۰	۰.۰	۱.۰۴
۱۷	۶	۲۹	۰.۰	۱	۰.۰	۱
۱۸	۶	۲۹	۰.۰	۰.۰	۰.۰	۱
۱۹	۹	۲۹	۰.۰	۱	۰.۰	۱
۲۰	۵.۰۹	۲۹	۰.۰	۰.۰	۰.۰	۱
۲۱	۲	۲۹	۰.۰۱۶	۰.۰	۰.۰۹	۰.۰

Test value= 2.5					درجه اطمینان ۰.۹۵	
گویه ها	مقدار T	درجه آزادی	سطح معناداری sig	اختلاف میانگین	حد پایین	حد بالا
۲۲	۱۲	۲۹	۰.۰	۱	۱	۱
۲۳	۳	۲۹	۰.۰۰۱	۰.۰	۰.۰	۱.۰۵
۲۴	۵	۲۹	۰.۰	۰.۰	۰.۰	۱.۰۱۰
۲۵	۴	۲۹	۰.۰	۰.۰	۰.۰	۱
۲۶	۴	۲۹	۰.۰	۰.۰	۰.۰	۱
۲۷	۲.۰۶	۲۹	۰.۰۴۸	۰.۰	۰.۰	۰.۰
۲۸	۵	۲۹	۰.۰	۰.۰	۰.۰	۱

از آنجا که در این تحقیق برای تحلیل داده‌ها از آزمون پارامتری مشاهدات زوجی (آزمون T) استفاده شده است؛ آمار پاسخ به سؤالات مربوط به بعد سیاسی، امنیتی، علمی، دینی، فرهنگی و اقتصادی که در جدول شماره (۸) ارائه شده است، نشان می‌دهد که اعضای نمونه به گزینه‌های زیاد و خیلی زیاد گرایش دارند، شاخص‌های مرکزی مانند نما و میانگین نیز این نتیجه‌گیری را تأیید می‌کند. همچنین با توجه به جدول شماره (۸)، ملاحظه می‌گردد که بین مؤلفه‌ها اختلاف معناداری وجود دارد.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

الف) نتیجه‌گیری

همان‌طور که ذکر گردید نظام جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان نظامی چالش برانگیز در مسیر تمدن‌سازی مادی گرایانه‌ی غربی و به‌عنوان نظامی که برخاسته از انقلابی الهام‌بخش و اسلامی بوده دارای تجربیات موفقی است که این تجربیات علاوه بر نشان دادن میزان توفیق نظام در نیل به تمدن نوین اسلامی می‌تواند الگویی جهت‌آفرین را در اختیار سایر ملل آزادی‌خواه و مسلمان جهان قرار دهد.

نتیجه‌ی تجزیه و تحلیل داده‌ها در پژوهش حاضر نشانگر آن است که از نظر پاسخگویان بعد امنیتی دارای بیشترین امتیاز بوده و نظام در بعد مذکور بیشترین و مهم‌ترین تجربیات

موفق را با استناد به گرایش خبرگان به گزینه‌ی خیلی‌خوب با میانگین (۳.۵۸) داشته و پس از آن به ترتیب، در بعد فرهنگی با میانگین (۳.۳۹)، بعد دینی با میانگین (۳.۳۶) و در نهایت در ابعاد علمی، اقتصادی و سیاسی به ترتیب با میانگین‌های (۳.۲۱)، (۳.۲۰) و (۳.۱۶) تجربیات موفق داشته است.

(ب) پیشنهاد

- سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی به‌منظور نهادینه‌سازی تجربیات موفق نظام.
- برنامه‌ریزی در جهت انتقال و ارائه‌ی تجربیات موفق نظام به سایر ملل آزادی‌خواه.
- تدارک و تهیه‌ی مدل علمی ارائه‌ی هرکدام از تجربیات موفق نظام.
- تلاش در جهت بررسی و مطالعه‌ی انطباق تجربیات نظام با سیاست‌ها و چشم‌انداز تمدن‌سازی نوین اسلامی.
- شناسایی مراکز مهم مؤثر در تمدن‌سازی نوین اسلامی و اتخاذ تدابیر لازم جهت استفاده از تجربیات موفق مراکز تمدن‌سازی جهانی و مقابله با روش‌های استیلاجویانه‌ی آنان.

منابع و مأخذ

- امام خمینی (ره). صحیفه‌ی نور (۱۳۸۵). تهران: مؤسسه‌ی تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- مقام معظم رهبری، حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، مجموعه بیانات قابل دسترسی در: www.Khamenei.ir
- ایروانی، محمدجواد (۱۳۷۷). نهادگرایی و جهاد سازندگی، تهران: اداره کل روابط عمومی جهاد سازندگی.
- تاملین، فردریک (۱۳۸۵). گزیده آثار توین بی، ترجمه محمدحسین آریا، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- جان‌احمدی، فاطمه (۱۳۸۸). تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، تهران: نشر معارف.
- جعفرزاده، محمدحسن (۱۳۹۳). انقلاب اسلامی و تجربه‌ی دولت‌سازی اسلامی، قابل دسترسی در: sokhanonline.ir
- جهان‌بین، فرزاد (۱۳۹۴). تمدن نوین اسلامی مدنی بر اساس بنیادهای نظری اسلام، قابل دسترسی در: mehrnews.com
- دوران، ویل (۱۳۷۰). مشرق زمین گاهواره تمدن، جلد ۱، مترجمان احمد آرام، علی پاشایی و امیرحسین آریان‌پور، تهران: نشر علمی و فرهنگی.
- رحیمی، غلامحسین (۱۳۹۴). «کاربری میراث علمی و فنی تمدن اسلامی در عصر حاضر»، دوفصلنامه الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، شماره ۶، صص ۱۸۵-۱۵۵.
- سالاری، محمد مهدی (۱۳۹۱). «جایگاه واژه‌سازی و نهادسازی در تأسیس تمدن بزرگ اسلامی»، مجموعه مقالات همایش نظریه‌ی بیداری اسلامی در اندیشه حضرت امام خمینی (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، تهران: نهضت نرم‌افزاری.
- شهدادی، احمد (۱۳۷۴). دیدگاه‌های فرهنگی امام خمینی (ره)، تهران: انتشارات ذکر.
- طالب‌زاده، سیدحمید (۱۳۸۱). «مفهوم تجربه در تفکر کانت»، فصلنامه فلسفه، شماره‌های ۵-۴، صص ۱۶۲-۱۴۵.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷). پیرامون انقلاب اسلامی، چاپ پانزدهم، قم: انتشارات صدرا.
- والایی، ابوالفضل (۱۳۹۳). نقش منطقه‌ای انقلاب اسلامی در احیای هویت جهان اسلام، قابل دسترسی در: www.borhan.ir
- وثیق، غلامرضا (۱۳۷۷). فرهنگ علمی و انتقادی فلسفه، تهران: نشر فردوس ایران.

